

Het cultiveren van het begrip arbeidsinzet (Nieuwe Tijden – begin 19de eeuw)

Wellicht betreft het één van de meest wezenlijke, maar alvast ook één van de moeilijkst te doorgronden onderwerpen van de maatschappelijke mutaties tijdens de Nieuwe Tijden en de 19de eeuw. Heel goed wordt dit spanningsveld o.m. door J. Munro onder de aandacht gebracht: “*the relationship between work-time and non-work or leisure time... in pre-modern (urban) societies is one of the more important but certainly least well-studied topics in European labour history*”¹. In zijn algemeenheid gesteld kan evenwel, onverkort, op een erg omvattend disciplineringsproces gewezen worden dat in afgeleide orde erop gericht was om tot een totaal gewijzigde leefstijl te komen². Terwijl de kerkelijke overheid op een verscherpt toezicht van de seksuele normen aanstuurde, was het de bedoeling van de wereldlijke overheid om tot een gericht disciplineringsproces te komen³. Werken om te (over)leven werd inderdaad als een achterhaald gedachtegoed ingevuld voor een strak economische vertaling, net het omgekeerde beogend van hetgeen weleer aan de orde was onder het motto “leven om te werken”⁴.

Nadat de eerste aanzetten tot zo'n gewijzigde leefstijl gegeven waren met een herziening en een verstrakking van het welzijnsbeleid

-
- 1 “Urban wage structures in late-medieval England and the Low Countries: work-time and seasonal wages”, in I. BLANCHARD (ed.), “Labour and leisure in historical perspective, thirteenth to twentieth centuries”, Stuttgart, 1994, p. 65.
  - 2 Zeer goed werd dit onderwerp door C. LIS – H. SOLY onder de aandacht gebracht (“*Poverty and capitalism in pre-industrial Europe*”, Hassocks, 1979, p. 54 en volgende).
  - 3 H. SOLY, “Openbare feesten in Brabantse en Vlaamse steden, 16de – 18de eeuw”, in “*Het openbaar initiatief van de gemeenten in België. Historische grondslagen (Ancien Régime)*”, Brussel, 1984, p. 620.
  - 4 C. VANDENBROEKE, “*Sociale Geschiedenis van het Vlaamse Volk*”, Beveren, 1981, pp. 203-240. Zie ook I. BLANCHARD, o.c., p. 13.

vanaf de late Middeleeuwen, volgde met ingang van de 16de eeuw een meer repressief optreden tegenover bedelarij van al wie arbeidsgeschikt werd bevonden en als werkonwillig of “ledighganger” betiteld werd⁵. Voor wie het zo niet begrepen had, volgde een geëigende opsluiting waarbij men in het tuchthuis tot betere gedachten gebracht werd met het aanleren van een doorgedreven en nauwgezet uitgetekende arbeidsdiscipline. Het leidde er toe dat tegen het einde van het Ancien Régime zowat alle vormen van werkverzuim voortaan gestigmatiseerd werden. Onverkort komt dit tot uitdrukking bij monde van Faipoult, prefect van het Schelvedepartement in de Franse Tijd: “*tout ouvrier trouvé dans un lieu de divertissement public les jours ouvrables et durant les heures de travail sera réputé en état de vagabondage*”⁶.

Het systematisch cultiveren en bijbrengen van meer arbeidsethos was met name de grote uitdaging zoals ze zich doorheen de Nieuwe Tijden voltrok, een proces dat overigens op tal van terreinen aanwijsbaar is en dat als een wezenlijk onderdeel van het mercantilisme te betitelen valt. Symptomatisch in die zin was het offensief om het aantal feest- en kermisdagen te reduceren alsook de vergaande controle op alle mogelijke vormen van ontspanning. In tal van ordonnances kwam deze problematiek aan bod. Allerlei vormen van gemengde ontspanning werden daarbij ten zeerste geïndiceerd. In het taalgebruik van de tijdgenoot had men het over “spinningen” en “scriennes”⁷. Overbekend is verder de ordonnantie die door Jozef II in de jaren 1780 werd uitgevaardigd om het kermisgebeuren tot één enkel week-end te beperken. Een gelijkaardig initiatief werd evenwel reeds genomen in de 16de eeuw. Toen heette het: “*que toutes les festes, kermesses et deducasses... se tiendront sur unq mesme jour ...et (qu'ils) ne dureront que unq seul jour*”⁸. Behoudens controle op het kermisgebeuren werden ook maatregelen uitgevaardigd om het toezicht te verscherpen op huwelijksfeesten en om tot een serene sfeer te komen bij uit-

5 Voor de vroege 16de eeuw werd dit gedachtegoed reeds onder de aandacht gebracht door Vivès in zijn “*De subventione pauperum*”, Brugge, 1526. Tweehonderd jaren later werd het omzeggens geactualiseerd door o.m. Vilain XIII en Taitenier.

6 E.SCHOLLIERS, “Werktijden en arbeidsomstandigheden in de pre-industriële periode”, in “*Werktijd en werktijdverkorting*”, Brussel, 1983, p. 16.

7 Zie o.m. *Recueil des Ordonnances des Pays – Bas Autrichiens*, 1700-1794, deel II, pp. 363-365 en deel III, pp. 27-28.

8 H. SOLY, o.c. , p. 609

vaarten. In de volksmond heette het zelfs dat “uitvaarten” wel eens durfden ontsporen tot “zuypvaarten”.

Het afschaffen en/of verminderen van het aantal feestdagen ver-
toont een gelijkaardige ondertoon. In 1642 verminderde paus
Urbanus VIII het aantal heiligdagen van ca 40 naar 30. In 1751 stond
paus Benedictus XIV toe dat op de helft van de resterende feestdagen
lichamelijke arbeid werd verricht; in 1771 schafte paus Clemens XIV
trouwens de misplicht op de overige feestdagen af! Alles was er met
name op gericht om tot een verlenging van de arbeidsduur te komen.
Naast een toename van het aantal werkdagen werd er ook gesleuteld
aan de arbeidsduur zelf die, per seizoen, minutieuzer werd omschre-
ven⁹. In essentie kwam het er op aan “*het (ghemeene volck) alsoo insen-
sibelyck te geleyden ende op te wackeren tot het werck in plaetse van
hunne substantie te verteiren*”¹⁰.

Het kan niet anders dan dat het gangbaar offensief om tot een ver-
hoogde arbeidsinzet te komen ook effectief zijn vruchten zal afge-
worpen hebben. Ruw geschat neemt men inderdaad aan dat, op jaar-
basis, de arbeidsinzet met zo’n 50% toegenomen is doorheen de
Nieuwe Tijden en het begin van de 19de eeuw. Alleen al voor
Engeland lijkt in die zin en dit enkel voor de tweede helft van de 18^{de}
eeuw een verlenging van de arbeidsduur met zo’n 15 tot 20% aanne-
melijk¹¹. Dit resultaat werd verder bereikt door de al te eenzijdige
landbouweconomie met de uitbouw van de proto-industrie te combi-
neren. Het verwijst alvast naar het begrip “*productivity of worker*”, een
gegeven dat later en vanaf de industrialisatie vervangen werd door het
begrip “*productivity of labour*”¹².

Zonder meer is overigens duidelijk dat de verhoogde arbeidsinzet
doorheen de Nieuwe Tijden met name in Vlaanderen heel sterk aan
de orde moet geweest zijn. De enorme uitbouw van de huisnijverheid
in grote delen van Zuid- en Binnen-Vlaanderen stond daarvoor
garant, inhoudend dat in ruim de helft van de gezinnen een intensie-

9 E. SCHOLLIERS, o.c., p. 12.

10 K. BERNARD, “*Openbare feesten te Gent, 1770-1820*”, onuitgegeven verhande-
ling, Gent, 1985, p. 199.

11 H. J. VOTH, “Time and work in eighteenth- century London”, in “*Journal of
Economic History*”, 1998, p. 40.

12 F. MENDELS, “*Industrialization and Population Pressure in eighteenth century
Flanders*”, New York, 1981.

ve beoefening van de landbouw er werd afgewisseld met een semi-industriële tewerkstelling in de textielsector onder de vorm van spinnen en/of weven¹³. In die zin zou er, voorafgaand aan de moderniseringsprocessen die met de Industriële Revolutie op een verhoging van de productiviteit afgestemd waren, sprake geweest zijn van een “*industrious revolution*” die door een toegenomen arbeidsparticipatie gekenmerkt was¹⁴.

Tijdelijk moet dit alles van aard geweest zijn om tot een verhoging van de koopkracht te komen, een eigenheid van de 18de eeuw die op haar beurt vervat zit in een verhoogde aandacht voor allerlei facetten van de materiële cultuur en voor bepaalde uitgaven die volgens tijdgenoten met “luxueus” gedrag te vereenzelvigen waren omdat ze allesbehalve als levensnoodzakelijk te bestempelen waren¹⁵. De versnelde doorbraak van consumptieartikelen als koffie, thee, suiker, tabak alsook de fameuze katoentjes met hun kleurschakeringen die veel gemakkelijker waren aan te brengen dan op linnen of laken het geval was laten zich in die zin verklaren¹⁶.

Precieze indicaties aanreiken om de verhoging van de arbeidsinzet tijdens de Nieuwe Tijden nader te omschrijven blijft al bij al een vrij moeilijke opdracht. Veelal gaat het eerder om impressies dan om objectieve benaderingen, waarbij dan bovendien nog tal van beschrijvende bronnen op het tegendeel wijzen omdat ze zich blijven afzetten tegen de vermeende luiheid en een gebrek aan arbeidsinzet. De herhaalde verwijzingen naar gebruiken als het vieren van een “blauwe maandag” zijn dienaangaande illustratief te noemen¹⁷.

---

13 L. JASPERS – C. STEVENS, “*Arbeid en tewerkstelling in Oost-Vlaanderen op het einde van het Ancien Régime*”, Gent, 1985.

14 J. DE VRIES, “The Industrial Revolution and the Industrious Revolution”, in “*Journal of Economic History*”, 1994, pp. 249-270.

15 H. HASQUIN, “*Les réflexions sur l'état présent du commerce, fabriques et manufactures des Pays-Bas Autrichiens (1765) du négociant bruxellois Nicolas Bacon (1710-1779), conseiller député aux affaires du commerce*”, Brussel, 1978.

16 Specifiek voor wat de groeiende belangstelling voor materiële cultuur betreft, zie C. SCHELSTRAETE e.a., “*Het einde van de onveranderlijkheid. Arbeid, bezit en woonomstandigheden in het Land van Nevele tijdens de 17de en de 18de eeuw*”, Nevele, 1986.

17 Overbekend voor de 17de eeuw luidt het dan “*the poor, if two days work will maintain them, will not work three*” (geciteerd door J.O. APPLEBY, “*Economic thought and ideology in 17th century England*”, Princeton, 1978, pp. 145-146).

Een drietal preciseringen zijn niettemin van aard om een beter zicht te krijgen op wat als een “*industrious revolution*” mag omschreven worden. Met name is dit het geval bij het toepassen van de omrekeningstechniek die P. Bairoch voorhoudt om tot een weergave te komen van het BNP per capita. Aangenomen mag worden, alvast voor de 18de - 19de eeuw, dat het dagloon van een weinig geschoolde arbeider met ca. 1/200ste van het per capita inkomen overeenstemde¹⁸. Toegepast op het begin van de Nieuwe Tijden komt men daarentegen tot gans andere verhoudingen, eerder van een orde van 1 op 150¹⁹. Afgeleid wijst dit m.a.w. op een wezenlijke toename van de arbeidsinzet. Of zoals F. Braudel het omschrijft: “*la dite ratio a eu tendance à augmenter, ce qui signifierait, toutes choses égales d’ailleurs, que le revenu pro capite aurait eu tendance, relativement, à augmenter*”²⁰.

Indicatief zijn verder de gewijzigde verhoudingen zoals ze zich aandienen voor de communicantencijfers. In plaats van een gangbare verhouding van ca. 65% ten opzichte van de totale bevolking zoals gebruikelijk was voor de 17de eeuw, wordt dit voor de 18de - begin 19de eeuw op het platteland opgetrokken tot een niveau van 70 tot 75%²¹. Of anders gesteld: de toelatingsvoorwaarden om als communicant erkend te worden werden naar het einde van het Ancien Régime al maar door vlotter en dus op jeugdiger leeftijd toegestaan. Het is weinig waarschijnlijk dat deze evolutie bepaald of beïnvloed kan geweest zijn door een verbetering van de scholing. Eerder het tegendeel is namelijk aanwijsbaar, precies omdat de omvattende uitbouw van de huisnijverheid er deed voor zorgen dat school lopen meer uitzondering dan regel werd²².

18 P. BAIROCH, “Wages as a indicator of Gross National Product”, in P. SCHOLLERS (éd.), “*Real wages in 19th and 20th century Europe. Historical and Comparative Perspective*”, Oxford, 1989, pp. 51-60.

19 C. VANDENBROEKE, “Macro-history in Flanders. A reconstruction of the Gross Regional Product around 1560”, *The Journal of European Economic History*, 1998, p. 362.

20 F. BRAUDEL, “*Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe - XVIIIe siècle*”, deel 3, Parijs, 1979, p. 257.

21 J. DE BROUWER, “*Demografische evolutie van het Land van Aalst, 1570-1800*”, Brussel, 1968, passim.

22 G. ALGOET - C. VANDENBROEKE, “Alfabetisme in Vlaanderen en inzonderlijk in Zuidelijk Vlaanderen”, in “*5de Jaarboek van de Geschied- en Heemkundige Kring De Gaverstreke*”, 1977, pp. 142-178.

Een leeftijdsspecifieke benadering van communicanten, zoals uitgewerkt door M. Cloet, toont overduidelijk aan dat jongeren steeds vroeger tot de paasplicht werden toegelaten. Terwijl dit in de 17de eeuw voor slechts 6,5% van de 13-jarigen het geval was, bedroeg deze verhouding in de 18de eeuw reeds 27,9%. Voor de 14-jarigen bedroeg dit respectievelijk 38,6% en 55,2%, voor de 15-jarigen 30,8% en 85,3%²³. In die zin lijkt het dan ook aannemelijk te veronderstellen dat jongeren almaar vroeger als communicant erkend werden en m.a.w. op steeds jongere leeftijd in het arbeidsproces werden ingeschakeld. Een bevestiging daarvan zit dan weer vervat in een studie van de budgetenquêtes voor de vroege 19de eeuw. Zo bedroeg het aandeel van het inkomen van kinderen in het totale gezinsbudget in 1800 zo'n 15% en in 1850 reeds 25%²⁴.

Het voorgaande doet als vanzelf naar een verdere verfijning zoeken omtrent de leeftijd waarop jongeren volwaardig aan de slag gingen. Aangenomen mag worden dat dit effectief het geval was wanneer ze, zoals bijvoorbeeld in de overlijdensakten, een beroepsvermelding toegemeten kregen. Bij wijze van proef gingen we dit na in de overlijdensregisters van Gijzelbrechtegem tijdens de eerste helft van de 19de eeuw²⁵. We onthouden eruit dat kinderarbeid beneden de leeftijd van 10 jaar slechts heel occasioneel zal voorgekomen zijn.

Een allereerste beroepsvermelding (als spinner) treffen we namelijk aan voor een elfjarige. Wel komt dit nadien almaar meer voor. Zo zijn reeds 25% van de 12-jarigen als beroepsactief te omschrijven, 30% van de 13-jarigen, 50% van de 14-jarigen en 66% van de jongeren van 15-16 jaar.

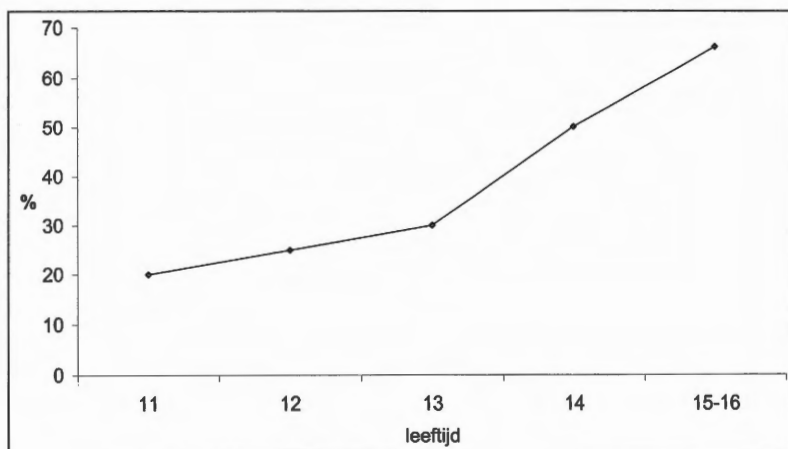
Het lijkt er hoe dan ook op te wijzen, naar analogie met de daling van de leeftijd waarop men als communicant betiteld werd, dat kinderen versneld en volwaardig als potentiële arbeiders beschouwd en behandeld werden.

---

23 M. CLOET, "De leeftijdsgrens tussen communicanten en niet-communicanten in de XVIIe en de XVIIIe eeuw", in *"De Leiegouw"*, 1966.

24 E. VANHAUTE, "Between patterns and processes: measuring labor markets and family strategies in Flanders, 1750-1990", in *"The History of the Family"*, 1997, p. 536.

25 F. SPELEERS, "Gijzelbrechtegem, 1798-1850: vijftig jaar burgerlijke stand", in *"29ste Jaarboek van de Geschied- en Heemkundige Kring De Gaverstreke"*, 2001, pp. 399-459.

Activiteitsgraad van jongeren: Gijzelbrechtegem, 1801-1850

Wanneer men deze tendens combineert met een verhoogde arbeidsinzet van volwassenen, dan wijzen de gangbare ondertonen in het maatschappelijk gebeuren inderdaad op een verhoogde en versnelde arbeidsinzet of, om F. Mendels te citeren, op het systematisch cultiveren van het begrip “productivity of worker”. A fortiori zal dit overigens het geval geweest zijn naar het einde toe van het Ancien Régime en tijdens de eerste decennia van de 19de eeuw, wanneer door de omvattende pauperisatieprocessen gewoon geen andere kans meer gelaten werd dan met vereende krachten van jong en oud, van vrouwen en mannen te proberen de eindjes aan elkaar te knopen²⁶. In de 18de eeuw was dit nog even anders geweest, toen gunstige perspectieven op de arbeidsmarkt zelfs wat meer materialisatie lieten ambiëren. Met ingang van de 19de eeuw kwam dit evenwel te vervallen en reikte de betrachtning niet verder meer dan het verwerven van een overlevingsrantsoen.

26 Omtrent het ontwikkelen van geëigende overlevingsstrategieën, zie o.m. C. LIS, “Gezinsvorming en vrouwenarbeid tijdens een versnellingsfase in de ontwikkeling van het kapitalisme, 1750-1850”, in *Tijdschrift Sociale Geschiedenis*, 1984, pp. 380-405.